

Német hegemonia egykor és most. A közép-európai uralom változó formái és módszerei

Az európai történelem Németországot, mint problematikus tényezőt megkésve kapta. 1871 előtt az 1815-ben alapított Német Szövetség az első évtizedekben – Metternich kormányzati elvei alapján – az Ausztria és a Porosz Királyság közötti együttműködés formájában az európai egyensúly fontos elemét alkotta. Az 1815. június 8-án Bécsben aláírt német szövetségi okmány, a „Bundesakte” 35 német állam¹ egységes akaratát fejezte ki annak érdekében, hogy a széttagoaltság ellenére is meg kell őrizni Németország belső biztonságát és az egyes német államok területi egységét. A szövetségnek Ausztria is tagja volt (német tartományai révén²), s Poroszország, amelynek viszont két tartománya, Kelet-Poroszország és a Poseni Nagyhercegség nem tartozott a Bundesakte hatálya alá.

(Ha megbomlik az egyensúly: porosz–osztrák rivalizálás) 1848 után, miután a metternichi elvek a radikális forradalmi események miatt csődöt mondtak, a szövetségen belüli egyensúlyi politika is átment a két német nagyhatalom közötti rivalizációba. A küzdelem Ausztria és Poroszország között egészen 1866-ig a körül folyt, hogy melyikük legyen a Németországot vezető politikai tényező. Mint ismeretes, a belnémet háború, s a prágai béke 1866 őszén Poroszország javára billentette át a mérleg nyelvét. 1870-ben pedig a nagy porosz győzelem a franciák felett egyértelművé tette, hogy a német egyesítést Poroszország hajtja végre a kisméretű egység alakjában, amiből Ausztria természetesen kimarad. A Habsburg-külpolitika mindezt kényszerűségből tudomásul vette, súlypontja az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel keletebbre helyeződött át, s az 1873 októberétől – Andrássy külügyministerségének kezdetén – az oroszok bevonásával egy a konzervatív szolidaritáson alapuló együttműködés, a három császár szövetsége lett a kelet-európai külpolitika meghatározó modellje. Az együttműködést a nagy keleti válság 1875 és 1878 között szétzilálta, s a három nagyhatalom együttműködéséből kettős együttműködés lett Andrássy és Bismarck szövetségi elgondolásainak értelmében.³ A németek számára, akiknek 1871-es birodalomalapításához a magyar belpolitikát irányító politikai erők jelentős segítséget nyújtottak, a Monarchián belül a Kárpát-medencét uraló magyar elem fontos tényezővé vált. Magyarországot a bismarcki politika biztosítékként kezelte. A német kancellár meg volt győződve arról, hogy Magyarország jelenléte a Monarchián belül biztosítékot jelent arra vonatkozóan, hogy a Habsburg-ház a belátható jövőben nem fog aktív németországi politikát folytatni. Bismarck megsejtései beigazolódtak: a késő dualizmuskori történelem arról szól, hogy a papíron két jogilag egyenrangú fél közül az idő múlásával Magyarország lett lassanként a domináns tényező, amely állandó függetlenedési kísérleteivel tökéletesen lekötötte a dinasztia energiáit. A Habsburg-Ausztria, mint a Közép-Európa sorsáért felelősséget érző nagyhatalom – miután végérvényesen kiszorították Németországból – ténylegesen is arra kényszerült, hogy a közép-európai kis népek sorsát igazgassa.

De hamarosan kiderült, hogy ez is akadályokba ütközik, miután a XIX. század központi eseménye nem a Habsburg-család és az állam növekedése lett, hanem az, hogy a vezető szerepet a művelt és ipari polgárság vette át. A dinasztia jelentősége fokozatosan csökkent, ugyanúgy az államé, a hadseregé, a egyházi és a nemességé.⁴ S hogy mi lett volna az a terület, amelyen a Habsburg háznak a mentori feladatokat kellett volna ellátnia, az sem volt egészen nyilvánvaló. Mit jelentett a szó, hogy „Közép-Európa”? Földrajzilag meghatározhatatlan, az

egyres történelmileg kialakult régiók, az úgynevezett „történelmi identitások” politikája a korai újkortól kezdve nagyon eltérő törekvésekben merült ki. A politikai értelmezéssel tehát bajok voltak, s ez inspirálta a Bécsi Kongresszus résztvevőit arra, hogy következőképpen határolják le a fogalmat: beletartozik Németország (az egész), Oroszország nyugati övezetei, s az Ausztriai Ház birtokában lévő országok, országrészek, tehát a mai Lengyelország, az egykori Magyarország, s a cseh korona alá tartozó tartományok.⁵

(Megfőkezni a renitens hatalmat) A sok eltérő fejlődési utat bejárt terület között a kevés összekötő kapocs egyike a német elem mindenütt jelenvalósága. Az egykori török megszállás alá eső területeken, de mindenütt, ahol arra lehetőség kínálkozott, német telepések jelentek meg, s sok helyen átalakították a térség etnikai képét. A német politikai és gazdasági hegemónisztikus tervek erre a sajátosságra tudtak építeni. Mielőtt a Kelet-Európára, az egész Európára, vagy a világalomra vonatkoztatott német igény az I. világháború alatt, majd ezt követően a második világháború során egyértelműen megnyilatkozott, számos olyan német terv látott napvilágot, amely valamilyen formában valamilyen uralmi igényt már megfogalmazott.

A tervek listája igencsak hosszú, részletes ismertetésük pedig vastag könyveket tölt meg a történelmi irodalomban. Nagyon sok volt belőlük – már a XIX. században is. Témánk, az európai uralom szempontjából a zavar fő forrása az, hogy a jelenkor német uralmi törekvéseit, az uralom akkori formáit éppen azért tudjuk nehezen visszakövetni a múltban, mert ezeknek a formáknak a száma rendkívül nagy. Egymásból merítenek, átfedik egymást, hol közösek, hol eltérőek a céljaik, s ezek a célok az idő múlásával állandó mozgásban, változásban vannak.

Eleinte nem mutatták az agresszivitás, pontosabban az egyensúlyi állapot szándékos felbomlasztásának jeleit. Még a Német Császárság 1871-es létrejötte sem vonta maga után az uralom kiterjesztését a szomszéd konzervatív-monarchista államok, mint a Habsburg Birodalom vagy Oroszország rovására. A dolog lényege éppen abban rejlett, hogy fennmaradt az 1815 után megvalósult rendezési struktúra, az 1871 utáni Európa (még egy darabig) a Bécsben kialakított elvet, a hatalmi egyensúly elvét tükrözte vissza. Morton Kaplan amerikai politológus⁶ ismert elmélete szerint a világtörténelemben hatféle nemzetközi rendszer képzelhető el: az egyetemes, a hierarchizált, a vétón alapuló, a laza bipoláris, a merev bipoláris rendszer, s a számunkra legfontosabb, a hatalmi egyensúly rendszere.⁷ A „balance of power” az öt európai nagyhatalom tárgyalásos viszonyára épült, arra, ha valamelyikük vétene ez ellen a rend ellen, akkor a többi négy diplomáciai úton megakadályozza a renitens hatalmat a rend megzavarásában. (A balance of power helyreállításának iskolapéldája a nagy keleti válság utáni kampány Oroszország megfőkezésére: a Berliini Kongresszus.)

(A kontinentális egyensúly átértelmezése) A Német Császárság megteremtése első megközelítésben felfogható úgy, mint megsértése ennek a hatodik, a Bécsi Kongresszuson kidolgozott rendszernek. Valójában azonban csupán a kontinentális egyensúly átformálásáról és átértelmezéséről volt szó. Igaz, hogy Európa Bismarck világtörténelmi horderejű tettei után már nem volt a régi, de az egyensúly maradt. Főképp annak a bismarcki előrelátó mértékletességnek a következményeképpen, amidőn az 1866-ban legyőzött, és kiszolgáltatott Ausztriát már négy évvel a franciák legyőzése előtt meghagyta nagyhatalmi státuszában. Számítva arra, hogy a létrehozandó egységes Németország mellett az európai egyensúly egyik lényeges elemévé válik, s fenntartja a stabilitást Európa délkeleti csücskében. Bismarck támogatta az 1867-es magyar kiegyezést, az Osztrák–Magyar Monarchiában azt látta, hogy a magyarokkal kiegészülő Habsburg Birodalom erőssé válik, s ez tökéletesen egyezett nemzetegyesítő terveivel.

Pedig Ausztriában jócskán akadtak tervek, amelyek ezt a nemzetegyesítő feladatot, ha más formában is, de szívesen vállalták volna. A sok közül csupán Karl von Bruck⁸ tervét emelnénk ki, aki osztrák volt, s a „nagyémet” gondolatvilág által inspirálva – Ausztriából kiindulva – akarta egyesíteni az egész Közép-Európát. Az 1848 és 1850 között napvilágot látott több emlékiratba grandiózus meglátásokat épített be: egy nagy gazdasági egység, a vámhatárok nélküli Közép-Európa lebegett a szemei előtt. A „hetvenmilliós Közép-Európa”, s a harmónia Ausztria és Poroszország között⁹ lett volna a hozadéka ennek a koncepciónak, ha... megvalósul. Tagadhatatlan, hogy Ausztriában sem állt minden gazdasági érdekcsoport Bruck tervei mellé, de Poroszország vezető körei voltak azok, akiknek a döntése a történelmi süllyesztőbe utasította az osztrák kereskedelmi miniszter emlékiratait.¹⁰ A tervet nem lehetett véghezvinni: a 6 milliós Ausztria már akkor sem diktálhatott a 35 milliós Németországnak.¹¹ Pedig ha megvalósul, az soha nem tapasztalt mértékben változtatta volna meg az egykori Német Impérium államainak politikai súlyát. A gazdaságilag megerősödött Közép-Európa „[...] az Északi-tenger, valamint a Földközi-tenger kikötőivel tengeri hatalommá válva [...] legyőzheti Angliát”¹², s ezt követően már csak egy lépés a „világtörténelmi feladat betöltése”.

(A szárnyhelyzet előnyei és hátrányai) A gondolat mintegy 90 évvel megelőzve a korát, egy osztrák ember agyában fogalmazódott meg. A geopolitika törvényszerűségei természetesen kérlelhetetlenek. Ha mai korunkban – ismerve a fejleményeket – abból indulunk ki, amit a korabeli német geopolitika hirdet, nevezetesen, hogy az európai kontinensen Németország két „szárnyhelyzetben lévő”¹³ nagyhatalom, Nagy-Britannia (később az Egyesült Államok) és Oroszország (később a Szovjetunió) közé van beszorulva, akkor érthető ezeknek a terveknek ennyire korai megszületése. A szárnyhelyzetben lévő két állam közül Oroszország már akkor nagyhatalmi pozíciót foglalt el, Nagy-Britannia pedig az egész világot behálózó gyarmatbirodalma alapján világhatalomnak volt tekintendő. A szárnyhelyzetű nagyhatalmak szorításából való kitérés vágya mindkét irányban a politikai szembenállás különféle formáit, s az ezzel kapcsolatban álló tervek egész láncolatát hozta létre. Ez eleinte, amikor az egységes Németország még nem létezett, főleg az egységes német vámterület követelésében öltött testet. Elég, ha a sok közül csupán Friedrich List¹⁴ alapvető munkáit említjük.

A „beszorulás” kényszere ellen az első időkben Bismarck sem tudott mit tenni. Annyit mindenesetre igen, hogy szövetségek egész rendszerével vette körül magát (három császár politika, kettős szövetség, hármass szövetség, Földközi-tengeri antant, viszontbiztosítási szerződés stb.). A bonyolult kapcsolatháló arra kellett, hogy a születő félben lévő Német Császárság biztonságát és zavartalan politikai, gazdasági, technikai, tudományos fejlődését védje. S ami a legfontosabb: a nyugati szárny egyik szerinte legveszélyesebb elemét, a francia nemzetet elszigetelje. A bismarcki mű tökéletesen működött.

A probléma akkor vált a többi kisebb nemzetet is érintő kellemetlen fenyegetettséggé, amikor Németország a világ vezető hatalmává vált. Jóformán minden tekintetben. Neki volt már az 1880-as évek végén a legdinamikusabban fejlődő gazdasága, a német egyetemek ontották a kreatívabbnál kreatívabb szakembereket, s – nem mellékes körülmény – neki volt a világon a legjobb szárazföldi hadserege. Majdnem mindenben ő lett a legjobb. S ez lett a zavarok legfőbb oka. Amennyiben mi vagyunk a legjobbak a világon, hegemoniánk van majdnem mindenben – gondolta a társadalom, hirdették a politikusok s a sajtó –, miért kell megelőgednünk a világpolitikában ránk kényszerített félhegemón státusszal? Németország követelni kezdte a helyét a nap alatt.

A „beszorítottság”, s a méltánytalanság érzete lassanként kórtüneteket indukált. Ilyenek voltak azok a tervek, amelyek már nem a vámszövetség, vagy a laza közép-európai államközösség gondolatkeréjében mozogtak, hanem agresszív szándékaikkal nyíltan beavat-

koztak más államok belső ügyeibe. A „szelídebb” változatok közé tartozott Constantin Frantz¹⁵ Közép-Európa Konföderációja, amely a Monarchia szlávjai, különösen a lengyelek konstruktív együttműködésével számolt, akik megértik, hogy Európához, és nem Oroszországhoz fűzi őket a jövőjük.¹⁶ Természetesen olyan formában, hogy a szövetség a kisebb germán népeket, a hollandokat, a skandinávokat is egyesíti, s magától értetődő, hogy mindez német vezetés alatt.¹⁷

Vagy Paul de Lagarde¹⁸ német és osztrák császárságok vezette Közép-Európája, amelynek egyik széle a Memel folyónál, a másik Kis-Ázsiánál van: egy félelmetes birodalom, amely erejével rettegésben tartja a többi népet, s Közép-Európát teszi hatalmi centrummá, természetesen ismét csak porosz vezetéssel. Mint a félelemkeltésből is rögtön kitűnik, Lagarde terve már korántsem tekinthető szelídnek, mint Frantzé, s ha hozzávesszük azt, hogy a „genetikai tisztaság” jelszavával be akarta telepíteni egész Dél-Kelet Európát németekkel, s ki akarta irtani a zsidókat, akkor joggal mondhatjuk, hogy de Lagarde a nemzetiszocializmus egyik előfutárának tekintendő.¹⁹

(Igény Közép-Európára, s az egész Európára) Jó néhány lépcsőfok átugrásával, amidőn a pángermán mozgalom céljainak tárgyalásába kezdünk, az első, ami rögtön szembetűnik, hogy a mozgalom milyen sokirányú volt. A hatalomgyakorlás minden ágazatába behatolt, elsősorban azokba az ágazatokba, amelyek a német nemzeti érdeket „kifelé” képviselték. Mindenekelőtt a külpolitika számított ilyennek, de behatoltak a tengerentúli terjeszkedést irányító hivatalokba, a hadseregbe, s ami Közép-Európa számára a legnagyobb jelentőséggel bírt, jórészt nekik köszönhető a közép-európai annexiót szorgalmazó különféle tervek.²⁰ Az ADV, az Alldeutscher Verband, tehát az Össznémet Szövetség, a német nagyipar szervezete, a nemzeti terjeszkedés „faltörő kosaként”²¹ hallatlan dinamizmussal és önbizalommal tört a regionális uralom, később a világhatalom felé. De rajta kívül ott volt még a Hanza Szövetség, a Gazdák Szövetsége, s a Német Gyarmati Társaság, amely taglétszámában 1914-ig az ADV-t is messze meghaladta. A Német Gyárosok Központi Szövetsége, mint exportorientált védelmi szervezet szintén ezeknek a céloknak a szolgálatában állt.

Ugyanakkor a német nagyipar egy másik, talán az előzőnél is agresszívebb szervezethez is kötődött, a Közép-európai Gazdasági Egyesülethez. A szervezet a Deutsche Bankhoz, s akkori elnökéhez, Georg von Siemenshez tartozó vegyi- és elektromos ipari ágazatokat képviselte. Nem kisebb hatalmasságok alapították meg a szervezetet, mint Paul Rohrbach, Hans Delbrück, az elektronikai konszerttulajdonos, Robert Bosch, vagy a későbbi kancellár, Walther Rathenau. Mind az ADV mind pedig az 1904-es alapítású Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein a német nemzeti törekvések felébresztését tartotta programja lényegi részének, elsősorban nem belföldön, hanem ott, ahol a németiség jövőjét veszélyeztetettnek vélték: a nyitott határok mentén élő német népcsoportok esetében. Ilyen volt a dán határhoz tartozó, Elzász-Lotaringia, Magyarország, Csehország, s főleg a lengyel területek, ahol kifejlesztettek egy sajátosan sovén támadó formációt, az Ostmark Egyesületet²², amely a legkülönbözőbb tisztátalan módszerekkel (erőszakos birtokfelvásárlások, iskolabezárások stb.)²³ a lengyel etnikum eltüntetésében szerzett „elévülhetetlen” érdemeket. „A német-nemzeti törekvések ápolása és támogatása minden országban, ahol a népünkhöz tartozóknak harcolniuk kell a német sajátosságukért, s minden német elem összefogása a földön e célok érdekében” – hirdette az ADV programjának 2. pontja.²⁴

(Szintetizáló elmék az állam szolgálatában: felszámolni a félhegemón státust, s elindulni a világhatalmi státus felé) A tervek egy része megelégedett azzal, ha egy szűkebb területen végzik el a győztes háború után a területszerzést Oroszország rovására. De hogyan szintetizálódtak,

hogyan öltöttek mindezek az azonos értelmű, de mégis sokszor egymástól független, szétforgácsolt tervek (mint fentebb említettük, több száz dilettáns és több tucat hozzáértő munkáról van szó) olyan konkrét formát, amely már kormányzati cselekvési programnak volt tekinthető? A válasz nem egyszerű. Mindenekelőtt a sajtó révén, a magánkapcsolatok szövevénye által, valamint szintetikus elmék kormányzati megbízatási révén. Ilyen belső kolonizációs terv volt a Schwerin-memorandum, amely komoly, már a háború előtti években lefolytatott terepkeresések és előtanulmányok alapján készült.²⁵ Friedrich von Schwerin²⁶ – ősi porosz juncker-salád utóda – a pángermánokhoz tartozott. A németiség belső kolonizációjának eszmevilágában élt. A Porosz Államminisztérium megbízásából felmérték a keleti németiség helyzetét, s arra a következtetésre jutottak, hogy az őslakosságot ki kell telepíteni azokról a területekről, amelyek a német katonai és állambiztonság számára fontosak, s oda németeket kell betelepíteni a birodalom, s a cári birodalom (!) bizonyos belső területeiről.²⁷

Ha a terveket a „gazdasági érdek–nem gazdasági érdek” paradigma szerint kívánjuk osztályozni, akkor ki kell jelentenünk, hogy ezen a ponton a sok memorandum két irányba válik szét. Ezek a munkálatok nem, vagy csak kis mértékben tükrözték vissza a német finánc-tőke érdekeit. Fritz Fischer²⁸ az 1970-es években nagy viharokat kavart művében, „A világhatalom megszerzése”-ben²⁹ egyértelműen kijelenti, hogy a Schwerin-émlékirat, s a nyomán kibontakozott, a német tábornokok által kidolgozott úgynevezett „határsáv-politika” kifejezetten antikapitalista elméleti gyökerekből nőtt ki. Schwerin és munkatársa Max von Sering³⁰ elképzelései a jövőről voltaképpen a kapitalizmus kritikájából indítottak: a túlzott iparosodás és városiasodás, ami nyugaton folyik, nem jó, tönkreteszi az emberi lényeket, a zsúfolt városnegyedekben lakásmizériát idéz elő, veszélyezteti a nagy tömegekben élő ember ellátását. Nemcsak a Ruhr- és a Saar-vidék, hanem a megszerzendő nagy belga iparvidékek, elsősorban a Longwy-Briey-i szénmedence került ebben a felfogásban kritikai ítéletük fókuszába. (Mint ismeretes, a német kormány és nagyvezérkar háborús céljai között ugyanis nem csupán a keleti hódítás szerepelt, hanem gazdasági jellegű térfoglalás nyugaton is.)

Schwerin meg volt győződve arról, hogy – amennyiben az iparosodás korparancs, s nem lehet ellene mit tenni –, akkor ennek az alapvetően kedvezőtlen tendenciának meg kell találni az ellensúlyát: a „Herrenvolk”-nak (sic!) keleten kell megszerezni egy olyan agrár jellegű települési területet, amely egyrészt ellátja a nyugatot élelmiszerral, másrészt – a német ipar által termelt áruk értékesítésére szolgáló felvevőpiac szerepét kellene eljátszania. Nincs ugyan kimondva, de ez a fogalom már azonos a „Lebensraum”-mal³¹, az ételtérrel, amely aztán a második világháború során oly nagy szerepet játszik. Schwerin ezzel a tervezetével egységbe foglalta azokat az elképzeléseket, amelyeket akkoriban már „neudeutschnak”, azaz újnémetnek neveztek. Új-Németország, tehát az a birodalom, amely területileg kibővítve, a belső kolonizációval rendezve belső problémáit nyugodtan törhet olyan cél felé, amit úgy hívnak, hogy – világhatalom.

(Előre menekülni. Schwerin és Max Sering emlékirata) Schwerin kézírata rövid úton eljutott Bethmann-Hollweg kancellár³² asztalára, s az ott is maradt a háború végéig, még az utódkancellárok, Michaelis³³ és Hertling³⁴ ideje alatt is. Fischer és Immanuel Geiss³⁵, a határsáv-kérdés szakértőjének munkái alapján némi allegorikus felhanggal nyugodtan kijelenthetjük: ez a tanulmány a belső kolonizáció kérdésében a német kül- és katonapolitika bibliája lett. A geopolitika statikus, az évszádok rohanásában sem változó törvényszerűségei megfelelő indokokat szolgáltatottak a háború folytatásához. Max Sering egy másik munkájában, a „Jelentés a meghódított észak-keleti területekről”-ben már túl is lépi ezt a még belső ügynek tekinthető álláspontot, s azt mondja, hogy a három konkurens világhatalom mellé Németországnak negyedikként csatlakoznia kell. Álom és valóság ve-

gyüleke: kiterjedt trópusi és szubtrópusi területek, nyersanyaglelőhelyek, felvevőpiacok Afrikában, Dél-Amerikában, s mindenütt, ahol ez lehetséges.

De – számára itt még – a legfontosabb a „Heimat”, a haza, a népiség erejének tulajdonképpeni bázisa, a mezőgazdaság, a falu, merthogy „[...] a nép táplálása a mérsékelt égövi termények által lehetséges, [...] ezek az egészséges emberek nevelésének alapanyagai.” Új-Németország, a keleti térségek meghódítása Sering értelmezésében csupán bázisul szolgált, ahonnan el lehet rugaszkodni a világhatalom megszerzésére. Németországnak a másik három „újhatalom”, Oroszország, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mellé kell felzárkóznia. Ezen újhatalmak feltörekvése a régi nagyhatalmakat a középállamok közé szorítja vissza – írja Sering – s ettől a veszélytől Németország csak úgy szabadul meg, ha előre menekül és maga is nagyhatalommá válik. (A középállami szintre süllyedés elrettentő példáját Franciaországra értették a korabeli Németországban, nem is alaptalanul, hiszen 1871 után ténylegesen azzá is vált, s csak az 1892-es orosz–francia katonai egyezmény emelte ki egyértelműen ebből a megalázó helyzetből.)

Az előretörés a többi ország meggyengítésével jár együtt, különösen Oroszországgal – vélte Sering. A feladatot csak testileg és szellemileg egészséges társadalom tudja végrehajtani – szól az emlékirat –, amely szellemi potenciál birtokában akarati impulzusokat bocsát ki magából az állami működésben, a gazdaságban és a társadalomban.³⁶ A program tökéletesen azonos a pángermán programmal. Az Alldeutscher Verband ugyanezt foglalta össze 1915. május 5-i kiáltványában: nincs különbség Oroszországgal addig, amíg a német hadsereg nem valószínű meg a határterületek annexióját, tehát amíg Litvánia, Kurland és a Baltikum nagy része nincs német ellenőrzés alatt. Az Oroszország ellen létrehozandó „peremállamok” gondolata más elképzelésekben is jelen volt. Voltak olyanok, mint például Paul Rohrbach a Birodalmi Tengerészeti Hivatal tisztviselője³⁷, aki a széleken elhelyezkedő államok megszervezését az egyenjogúság elve alapján javasolta: idegen volt számára pángermán „Herrenvolkattitűde”, az uralkodás más népek felett, autonómiát akart, s az ukránokat pedig kifejezetten szerette. Rohrbach azonban magányos farkasként állt szemben a pángermánokkal.³⁸ Schwerin terve sem a humánusan berendezett, hanem a kizsákmányolásra ítéltetett peremállamok felfogást sugallta. Élén a lengyel kérdéssel. Az oroszoktól elhódítandó varsói terület sorsa került az érdeklődés és a cselekvés középpontjába. Bethmann-Hollweg kancellár nemcsak 1915-ben, de már 1914 augusztusában is tudta, hogy a jövő Lengyelországnak egy Németországhoz gazdaságilag, politikailag és katonailag mindenképpen erősen kötődő Lengyelországnak kell lennie³⁹, s csak a részletekben volt bizonytalanság, abban, hogy hogyan.

(Tervek az I. világháború kezdetén. Az ausztrópolonista és a gemanópolonista megoldások) Még 1915 nyarán, amikor már az egész Királyságot elhagyták az orosz csapatok, semmi sem mutatott arra, hogy a német kormány ellenezné az ausztrópolonista megoldást. Burián István, a Monarchia közös külügyminisztere⁴⁰ augusztusban tárgyalásokat folytatott a német kormánnyal, s pozitívan értékelt az ott elhangzottakat.⁴¹ Az október 6-án tartott közös minisztertanácson pedig kifejezetten kész ténynek fogta fel Burián, hogy az egész Lengyelország a Monarchiához kerül, s hogy németek ezzel egyet is értenek „Kevés a valószínűsége annak, hogy az oroszok a Lengyel Királyságot visszahódítsák. Összhangban a német kormánnyal az a szándékunk, hogy Lengyelországot a központi hatalmak érdekkörébe vonjuk; kilátás van arra, hogy az a Monarchiához csatlakozzék.”⁴²

Igaz, hogy Buriánnak voltak információi arról, hogy Bethmann-Hollwegnek vannak fenntartásai az ügygel kapcsolatban, de az osztrák–magyar külügyminiszter még reménykedett, elhitte azt, amit hinni akart. A német politika mélyáramlataiban és az üzleti világban ugyanakkor már optimizmusának pontosan az ellenkezőjét láthatta volna, ha

Bethmann-Hollweg a nyár folyamán megmondta volna neki az igazságot. A német politika mélyén sokkal többről volt szó, mint Lengyelország, s ez igaz akkor is, ha a német politikusok Lengyelországot tartották a háború utáni rendezés kulcspontjának. Ahogyan egymás közötti levelezéseikben áll, pontosan tudták, hogy Ausztria–Magyarország számára Lengyelország *nem* birtoklása veszteség ugyan, de nem pótolhatatlan veszteség. Esetleg kompenzálni lehet a Monarchiát valamilyen balkáni területtel – gondolták –, például Romániával, de az ausztróponlista rendezés meghiúsulása nem jelent számára egzisztenciális végveszélyt. Ha azonban Németország elveszti a keleti területeket, s egy bizonytalan státusú Osztrák-Lengyelországot kap a helyébe keleti határainál, az a vég kezdete. A keleti tartományok német politikusok több generációja, köztük Bismarck, számára a „Lebensnerv”-et, az életeret jelentették, az idegszálat, amit ha elvágnak, bekövetkezik a sorvadás és a megsemmisülés. A lengyel kérdés ennek az axiómának az okán volt a háború teljes folyamatában megoldhatatlan probléma. Ahogyan Imanuel Geiss mondja: azért, mert a lengyel probléma azonos volt a kör négyszögesítésével. Sem király, sem konkrét határok. A németek az ország jogállását végig lebegtették.⁴³

Nagyrészt e miatt a megoldhatatlan kérdés miatt vesztették el a fejüket, s a legkomplicáltabb megoldást választották: mindent akartak. A háborúnak ebben a korai szakaszában a keleti expanzió mellett létezett már a német fináncoligarchia szélesebb hódítási igénye, ami alatt az értendő, hogy Anglia és Franciaország rovására Németországnak pozíciókat kell szerezni a Csatornánál. A hatok, azaz a hat legfontosabb gazdasági klaszter⁴⁴, döntő befolyást gyakorolt a katonai vezetésre a német hadicélok, a felvonulási tervek, a békekötések különféle megtervezésénél már jóval a háború kitörését megelőzően. Elég, ha csak a közismert Schlieffen-tervet vesszük szemügyre, amely Belgium elfoglalását jelölte meg első helyen. Ugyanez a gondolat jelent meg a hatos csoportosulás 1915. május 20-i kancellári előterjesztésében. „A belgák semmi jogot nem kapnak” – állapította meg lakonikusan a hatok tervezete –, a Longwy-Briey-i szénmedencét el kell venni Belgiumtól és Németországhoz kell csatolni, birtokba kell venni a La Manche-csatornát, mert ez kijáratot jelent számunkra az Atlanti-óceánra, ez által Angliát nyomás alatt kell tartani. A tervezet ötödik pontja határkiigazítást írt elő Franciaország rovására Belfortnál és Verdunnél (ennek katonai okai voltak), az északi francia szenterületeket, valamint a Pas de Calais-n pedig olyan igazgatási módszert kívánt bevezetni, hogy ott a helyi lakosság „az összes politikai jogait elveszítse”.⁴⁵

Egy teljes évszázad német terjeszkedési vágyálmai, majd egyre finomodó, konkretizálódó igényei a más népek fölötti uralom megszerzésére az I. világháború további szakaszában tobzódó burjánzásba kezdtek. A televény, amely a burjánzást elindította, a Központi Hatalmak, közelebből a német hadsereg elsöprő sikereiből gyűlt össze. Elsősorban a keleti fronton, ahol a terjeszkedés nem ütközött olyan kemény ellenállásba, mint például ahogy ez a nyugati fronton Belgium esetében fennállt. Az orosz hadsereg 1915 végére elvesztette az egész Lengyelországot, Varsó 1915 augusztusában német kézre került, s az egész német társadalom, a császártól kezdődően a nagyipari óriásokon át a legalacsonyabb beosztású porosz őrmesterig, mindenki a keleti terjeszkedést akarta. Abban a szellemben, ahogy ez már 1914 végén elfogadott volt német kormányzati körökben. A Német Szövetségi Levéltár dokumentumai ezrével bizonyítják ezt a szellemi sztereotípiát. Bethmann-Hollweg német kancellár 1914 szeptemberében például úgy instrualta Delbrück porosz államminisztert, a Porosz Államtanács alelnökét⁴⁶ a háborús stratégiáról, hogy „Oroszországot, amennyire lehet, visszaszorítjuk határainktól, s megtörjük uralmát nem orosz vazallus népei fölött.”⁴⁷ Litvánok, fehéroroszok, lettek, észtek, s főleg – a lengyelek. Le kell győzni az oroszokat, s vazallusaikból német vazallusokat kell

csinálni. A hadi helyzettel állt tehát szoros összefüggésbe a nagy horderejű változás, hogy a lengyel kérdés feléledt az 1863-as felkelés óta tartó mély álmából, s a háború fontos – ha nem a legfontosabb – kérdésévé vált.

Mindamellet a kezdeti nagy eufóriában kevésbé csináltak ügyet magukból a Királyságbeli⁴⁸ lengyelekből, akiket felszabadított orosz alattvalóknak tekintettek (nagy részük lényegileg az is volt, rettegve az oroszok esetleges visszatérésétől), az országot pedig hadszíntérként, utánpótlási területként kezelték, ahol fegyelmet kell tartani, s az erőforrásokat a háború szolgálatába kell állítani. A területet középen, a Pilica folyónál kettéosztották, északon Varsó székhellyel megalakult a német Katonai Főkörmányszóság⁴⁹, délen ugyanaz osztrák–magyar viszonylatban Lublin székhellyel.

Mindazonáltal a német arrogancia a háború kitörésének első hónapjaiban még nem mutatható meg későbbi kendőzetlen nyíltságában. A lényegesen erősebb német hadseregnek a kétfrontos háború miatt minden segítségre rászorult, s semmiképpen sem nélkülözhetette az osztrák–magyar haderőt, amelyet minden hibája és gyengesége dacára Európa tekintélyes haderejének tartottak. Ausztria–Magyarországnak ugyanis évtizedek óta formálódó tervei voltak Lengyelországgal, s amikor az osztrák katonák és diplomaták hadicéljait az első hetekben megfogalmazták, csak ezekben a már kész tervekben tudtak gondolkodni. Ezen tervek egyike volt a közismert, egyben a legnépszerűbb, úgynevezett „ausztropolonista megoldás”, amely a győztes háború esetén az egész Lengyelországot a Monarchiához kívánta csatolni.

A bécsi levéltár is sok Lengyelországra vonatkozó tervet őriz, közülük az egyik legkorábbi, és egyben a legtipikusabb az volt, amit Andrian-Werburg báró⁵¹ készített nyomban a háború kitörése után.⁵² Andrian összegezte a több évtizede kialakult elképzelést, miszerint a központi hatalmak elfoglalják a Lengyel Királyságot, egyesítik Galíciával és a Monarchia háromközpontúvá, trialistává alakul. Andriannál különös hangsúlyt kap az a tény, hogy Lengyelország és a lengyel nép római katolikus, melyből – bár nincs kimondva – de arra lehet következtetni, hogy vajon mit keres egy ilyen nagy terület egy többségében evangélikus vallású német államban, ahol a dél-német katolicizmussal szemben még 1914 táján is bizonyos ellenszenv nyilvánodott. Oroszország lám milyen sokat profitált abból, hogy az utóbbi évtizedekben külpolitikáját összekötötte az ortodox vallással. De hogy lehetne ezt megtenni porosz–lengyel viszonylatban?

A variációk több irányban ágaztak el, de a lényegen nem változtattak: valamelyik osztrák főherceg, esetleg maga császár lesz a lengyelek királya, s Lengyelország beépül a Habsburgok által kézben tartott kötelékbe. A tervnek számtalan előnyével a Monarchia egész politizáló közönsége tisztában volt, de ugyanakkor lépten-nyomon felbukkant a sejtés: a terv német érdekekbe ütközik. S a sejtések nem voltak alaptalanok. Kurt Riezler⁵³ német tanácsos naplójegyzetei alapján nyilvánvalónak tarthatjuk ezt a felemás helyzetet. Az 1914. augusztus 18-i bejegyzés szerint⁵⁴ a lengyel kérdés Monarchia-ellenes rendezésének terve már a kezdet kezdetén a német eljárás lényegét képezte. Ezekben a napokban Koblenzben, a Német Nagyvezérkar akkori főhadiszállásán lefolyt beszélgetések alapján teljesen világos vált, hogy a német politika a Monarchiának már a legelején alárendelt szerepet szánt. Nemcsak a keleti területeknek egy a győztes háborút követő irányításában. Hanem abban is, hogy Ausztria–Magyarországnak csupán a „Schutzstaat”, azaz a protektorátus szerepét szánta. Koblenzben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a német politika nem a mai értelemben vett Közép-Európát értette Közép-Európa alatt, hanem annak egy lényegesen más, nyugatra tolt változatát Belgiummal és Hollandiával, keleten pedig Lengyelországgal. Ez a három ország képezte volna a megkülönböztető vámtételek alapján a birodalomhoz csatolt „szoros protektorátust”, míg a kelet-közép-európai térségben Ausztria–Magyarországra a „tág protektorátus” szerepét osztották volna. Ennek a „belső

gyűrű – külső gyűrű” struktúrájának a kiépítése csak úgy volt lehetséges, ha a német politika nem engedi érvényesülni az ausztrapolonista koncepciót. A germanopolonista megoldás, amely a fejekben készen állt, csak arra várt, hogy nyilvánosságra kerüljön.

(Német igény az egész Lengyelországra) Mindezek a germanopolonista gondolatok a nyugati terjeszkedés témájával egyetemben az elején még a titkok birodalmába tartoztak, ugyanúgy ahogy 1917-ig még a birodalom „hadicéljairól” sem volt szabad beszélni, tekintettel arra, hogy politikai szemforgatásból kifolyólag a világgal el kellett hitetni: Németország nem agresszor, csupán védelmi háborút folytat. Riezler azt írta naplójában, hogy a résztvevők között egyetértés uralkodott abban, hogy Ausztria túl gyenge ahhoz, hogy a lengyel ügyben nehézségeket támasszon Németországnak. Az eszköz, amivel a Monarchiát el lehet rettenteni Lengyelország bekebelezésétől utólag is meglehetősen cinikusnak, sőt zsarolásnak kell tekintenünk: Olaszországot kiengedni a hármas szövetségből (ekkor valószínűleg a Monarchia ellen fordul), minden német erőt a nyugati frontra csoportosítani, s Ausztria–Magyarországot egyedül hagyni az oroszokkal folytatott harcban.⁵⁵

A fejlemények nem teljesen ezt a forgatókönyvet követték: Olaszország önmagától kivált a hármas szövetségből, s a németek mind 1914 késő őszén, mind 1916 nyarán kiegészítették az orosz támadás alatt összeroppanni készülő osztrák–magyar haderőt. Az első esetben az osztrák–magyar hadsereg az oroszoktól Galíciában szenvedett vereséget. A második esetben a Bruszilov áttörés készítette hátrálásra a k. u. k. hadsereget ugyancsak Galíciában. Az oroszok átlépték a Magyar Királyság határát is, és Körösmezőig hatoltak.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan a németek is defenzívába kerültek: nem sikerült a Schlieffen-terv, nem tudták elérni az atlanti partot, a franciák visszavágtak a Marne-nál, s Ypernnél a németek súlyos veszteségeket szenvedtek. Tartalékaikat is mozgósítva mégis teljesítették fegyvertársi kötelességüket, a galíciai front tehermentesítésére északon támadást indítottak. Hindenburg fényes sikert aratott, és megmentette a Monarchiát.

Mind a két alkalommal bekövetkezett a Monarchia, mint fegyvertárs értékvesztése. A német politikusok egymás között, a katonák pedig nyíltan és becsmérően hangoztatták, hogy a k. u. k.-hadsereg katonai tudása és hadi erényei enyhén szólva kívánni valót hagynak maguk után. Ily módon a segítségnek súlyos ára lett, merthogy az Osztrák–Magyar Monarchia politikai tőkét veszített. Ezt követően a német politika jogosnak érezte, hogy magának követelje Lengyelországot. Az ausztrapolonista megoldás súlyos válságba jutott, s lekerült a napirendről (hogy azután a katonai helyzet változásainak ritmusában 1918 novemberéig újra és újra visszakerüljön a napirendre).

A német arrogancia ennek következtében 1916-ban egyre fokozódott a bécsi politikusokkal szemben, akik tehetetlenül álltak a megalázó procedúrák középpontjában. Azok az elképzelések, amelyek az orosz uralom alól felszabadítandó Lengyelországot átengedték volna Ausztria–Magyarországnak, hogy az az ausztrapolonista megoldás jegyében újra-szervezze azt, sorra megbuktak, háttérbe szorultak. Irattárba kerültek olyan egyébként logikus tervek is, mint Karl Lichnowsky herceg⁵⁷, Németország utolsó londoni követének emlékirata az oroszok elleni védelmi képesség növeléséről.⁵⁸ Lichnowsky úgy gondolta, hogy a Lengyelországgal megerősített Osztrák–Magyar Monarchia egyedül is képes lenne a jövőben az oroszok távoltartására. Következésképpen ellenezte a lengyel területek német annexióját, s át akarta adni az egész Lengyelországot (természetesen Posen és Szilézia kivételével) a Monarchiának. Rengeteg pénzt lehetett volna ezzel a húzással a német államkincstárnak megszórolni a védelmi kiadások területén, de a német politika alapvető célja éppen hogy nem ez volt. Terjeszkedni akart. Az Oroszország elleni maximális győzelmet, s következményét, a „kemény békét”, a minél nagyobb területszerzést

tűzték ki célul, a német Közép-Európa, a „deutsches Mitteleuropa” felfogásának bizonyos variációit. Hogy aztán a kibővített belső piac nagy jövedelemtermelő képessége révén a német nagyipar, s az államkincstár még nagyobb jövedelmekhez jusson.

A háború 1916-ban központi hatalmak számára a hadkiegészítést illetően kedvezőtlen fordulatot vett. A győzelmeket nem adták ingyen. A 1916-os nagy veszteség a Marne-nál, a nagy keleti támadás, a Monarchia számára az orosz betörés, s egyáltalán a pusztító gépi háború falta a hadseregek élőerejét. A katonakötelessé váló évjáratok sem Németországban, sem a Monarchiában nem voltak képesek a harcoló csapatok feltöltésére. A német hadvezetés, elsősorban az 1916-ban előtérbe került Erich von Ludendorff, terveiben előtérbe került az az elképzelés, hogy a megszállt területek lengyel lakosságát be kell vonni a háborúba, sorozásokat kell kezdeni a varsói területen. A lengyel társadalom (Lengyelország visszaállításának reményében) szívesen vállalta is volna az ágyútöltelék szerepét, amennyiben – s ez lett a kérdés megoldásának legnagyobb akadálya – a sorozásokat a létrehozott új Lengyelország hivatalos alkotmányos szervei rendelik el és hajtják végre. S nem a németek. A központi hatalmak ebben a kényszerhelyzetben látszatintézkedéseket hoztak, 1916. november 5-én közösen proklamálták a Lengyel Királyságot, majd létrehozta egy három tagú (királyhelyettesítő) régenstanácsot, később pedig megalakították az államtanácsot. A lengyelek körében eleinte nagy volt a túlradó öröm, majd az idők folyamán rájöttek, hogy becsapták őket. A német–osztrák–magyar katonaaállítás terv csúfosan megbukott.

Az osztrák–magyar diplomácia ezekben a hetekben már nem a maga akaratára szerint cselekedett, hanem igazodni volt kénytelen a németekhez. Az 1915. október 6-i közös minisztertanácson elhangzottak csupán 1916. áprilisáig voltak érvényben. A fordulat akkor következett be, amikor az április 14–16-i berlini külügyi csúcson Bethmann-Hollweg egyértelműen megmondta Buriánnak, hogy Németország ejti az osztrák–lengyel megoldást. A kijelentés bécsi felső körökben hidegzuhanyként hatott. Burián lemondott, s helyébe a cseh Ottokár Czernin⁵⁹ lett a közös külügyminiszter. Miközben a német kormány az általa megszállt lengyel területeken saját szövetségese és fegyvertársa ellen agitációs kampányba kezdett. Ugron Istvánnak, a Monarchia varsói követének⁶⁰ egyik jelentésében olvasható, hogy a németek fenyegetik a lengyel lakosságot. Azzal próbálják őket megfélemlíteni, hogy az Ausztriához csatolandó Lengyelország csupán egy Galiciához hasonló alárendelt tartomány lenne, míg a német megoldás megvalósulása esetén valódi, önálló állam jönne létre a németek kegyeinek köszönhetően.⁶¹ A lublini székhelyű osztrák–magyar megszállási övezetben működő XII. osztrák–magyar hadtest felderítő szolgálatának jelentésében számtalan olyan német sajtókommentár olvasható, amelyek nem éppen osztrákbarát, nemzeti demokrata és ezáltal inkább még mindig az oroszokhoz húzó lengyel személyiségek nyilatkozatait idézve megjegyzik, hogy erkölcsileg még az antantpárt is elítélendőnek tartja a német eljárást. „[...] Ausztria-Magyarország lekicsinylése egyáltalán nem engedhető meg a szövetségi viszonyt tekintetbe véve.” – idézi a jelentés.⁶² A helyzetben a titkosszolgálati megfigyelők szerint is főként az volt a felemás, hogy a német kormány kifogásait a Monarchia ellen nem egyenesen, hanem kerülőúton, a sajtón keresztül üzentte meg. Később a kritika már számtalan esetben direktben is elhangzott, sokszor a diplomáciai formalitásokat sem tartva szem előtt.

(Igény Nyugat-Európára, igény az egész világra) 1917 késő őszén, amikor az oroszok kiváltak a háborúból, a német nagyvezérkar végleg átvette az állami politika irányítását. Realitássá vált a régi porosz bölcselkedés, hogy Poroszországban nem a kormányznak van hadserege, hanem a hadseregnek van kormánya. Először a Narew és a Bug folyók, mint természetes határok által megrajzolt vonalban gondolkodtak, de aztán az Oberste

Heeresleitung, a Legfelsőbb Hadvezetés, élén Ludendorffal⁶², kidolgozta a maximális védelmi programot szolgáló határkiigazítás-elméletet, amelynek értelmében a porosz határt a létrehozandó lengyel állam rovására mintegy 80-100 kilométerrel tolták volna délebbre és keletebbre. A legszélesebb határsáv elmélete szerint olyan városok lettek volna a Német Császárság részei, mint Kalisz vagy Płock. S mi sem természetesebb, minthogy az 1914 előtt Orosz-Lengyelországhoz tartozó Dąbrowai-szénmedencét is annekálta volna Németország. Az így keletkező új birtokról kitelepítették volna a lengyel lakosságot, s helyükre – ahogy fentebb már szóltunk róla – Oroszországból hozott németekkel töltötték volna fel a katonai biztonság növelése érdekében az egész határsávot.

Ha a központi hatalmak győznek, az ilyen felfokozott igények mellett Lengyelország negyedik felosztásával lett volna azonos. (Nota bene: 23 évvel később a Molotov–Ribbentrop-szerződés – ha más módon is –, de megvalósította ezt a negyedik felosztást.) A mindent irányítása alá vonó nagyvezérkar ugyanabban az időben, vele párhuzamosan kidolgozott egy másik tervet is, az „ütközőállam-koncepciót”, amely homlokegyenest ellenkezett a határkiigazítás koncepciójával. Ez lett a „Pufferstaat-Lengyelország”, az ütközőállam kényszerképzete, amely – mint minden német terv a háború idején – a jövőtől való félelem jegyében fogant. Geostratégiai és katonapolitikai értelemben természetesen még érthetőnek is tarthatnánk ezt a megoldást, ha ugyanakkor nem ismernénk a világhatalom megszerzésére irányuló más egyéb, már józan értelem határain is túllépő terveket. Az ütközőállam maga lett volna a német vezetésű Lengyelország, Galiciát leszámítva teljes terjedelmével, benne Kurlanddal és még bizonyos balti területekkel is. S hogy milyen célt szolgált volna ez a lengyel bábállam? A válasz benne rejtett Nagy Frigyes működésével kezdődő nagy folyamatban: félelem attól, hogy az oroszok bejönnek Európába. Mind a határsáv, mind az ütközőállam terve Oroszország Ázsiában tartását szolgálta volna, s ebben tökéletesen megegyezett az Osztrák–Magyar Monarchia Andrassy nevével fémjelzett külpolitikájával.

A torzulás nem is lenne torzulás, ha csak erről lett volna szó, hiszen az európai civilizáció védelme éppen 1920 után lett a kontinens legaktuálisabb megoldandó feladata, amikor a bolsevikok végérvényesen megvetették a lábukat Oroszországban. A német politika a breszt-litovszki békeszerződés után végleg levetett magáról minden mértéket. Nemcsak a nagyvezérkar megalomániája, vagy a hat ipari-finánciókés klaszter nyereségvágya miatt, hanem a császár mértéktelen világtörténelmi becsvágya miatt is, ami egészen 1890-es hatalomra kerülése óta irányította a pályán.

II. Vilmos személyisége a tehetség, a fölös energia és a józan értelmet leárnyékoló kóros fantázia sajátos keveréke volt. Túl hosszú lenne ábrázolni azokat a lépéseket, amelyekkel a háború második felében eljutott a hatalom kiterjesztésének legvégső határáig (ezt Fritz Fischer fent idézett művében egyébként is nagyon magas színvonalon már megtette). Vilmos az 1917 utáni német vereségek és győzelmek váltakozásának ütemében hol a letargia, hol a tomboló optimizmus váltakozásában élte az életét egészen 1918-es novemberi összeomlásig. A hangulati hullámzások azonban nem befolyásolták abban, hogy végig ne higgyen a világhatalom megszerzésében. Voltak közben tucatjával Közép-Európa tervek, amelyek egy részén megalkotóik Európa teljes közepét értették, melynek nyugati határa a belga kikötőövezet; volt egy Naumann-terv⁶³, ami közülük a legismeretesebb, s egyúttal a leginvenciózusabb, s egyúttal a legravasabb is, mert még a lengyelek egy részével is el tudta hitetni, hogy az nekik jó. (A korabeli magyar értelmiség is nagy érdeklődéssel fogadta, Naumann több előadást tartott Budapesten, Jászi Oszkár is például a terv bővületében élt, s jó barátságban állt a német közzgazdással.) Naumannal a császár és német politikai vezetés a lényegyet tekintve nem törődött, mert a tervek egyre gyarapodó garmadája miatt túl kevésnek tartották ahhoz, amit el akartak érni.

Vámunió mindenhol, a vámhatárok eltörlése és a német áruk korlátlan felvevőpiaca a tatár pusztáktól egészen le az azeri olajmezőkig. Grúzia mint gazdaságilag és közgazdasági (!) függő terület Azerbajdzsán és Örményország mellett. Az utóbbi kettő *csupán* nyersanyaglelő bázisként volt kijelölve, amelyekben azonban a német befolyást politikai eszközökkel akarták megvalósítani. Egy kicsiny és tejesen vazallusként kezelt Lengyelország, a megszállt Kurland és Litvánia, s a Grúziához hasonló státusú Lettország és Észtország. Románia és Ukrajna, mint Németországnak politikailag és gazdaságilag alárendelt államok. Romániát II. Vilmos eredetileg a Monarchiának szánta, mint kompenzációt Lengyelország átengedéséért, de aztán 1918-ban egy hangulatos romániai utazás után beleszeretett az országba, és egy közvetlen hangú baráti beszélgetésben közölte Hohenlohe berlini osztrák–magyar nagykövettel⁶⁴, hogy a Lengyelország–Románia csere-terv nem áll, Németország mégis odaadja a Monarchiának Lengyelországot, s kiterjeszti befolyását Romániára főleg az olaj és az ország mezőgazdasági terményei miatt.

A keleti nyersanyaglelő helyek megszerzése nem ilyen szeszélyes magánéleti fordulatokkal magyarázható, ott már főleg Hindenburg és a hadsereg diktált. Az ide vágó tervek szerint a Donyecki-szénmedence a németeknek termel, a Dontól keletre nagy létszámú német haderő biztosítja a bányák zavartalan működését úgy, hogy a katonailag ellenőrzött terület majdnem a Volgáig nyúlik. A kubáni mezőkről Németországnak szállítják a gabonát, s a Krímben egy önálló tatár köztársaság működik német irányítással.

Nyugaton pedig Flandria-Vallónia Tributárius Állam megalakítása a független Belgium helyett, amelyet a német hadsereg már a kezdetektől úgyis megszállva tartott. A német be rendezkedés itt tökéletesnek volt mondható: hosszú ideig Spában, a belga fürdővárosban működött a német főhadiszállás. A legyőzött Franciaország pedig a német érdekek szerint működtetett közös európai Wirtschaftsraum része, ahol a vámuniónak állandó tagja. Ugyancsak a vámunióhoz tartozik társult státuszban Olaszország, Svédország és Norvégia. A balti államok már azok megszállása után úgy említődnek a német állami iratokban, mint a Birodalom részei. Finnországnak (!) adtak ugyan egy kis haladékot, de a jövőt tekintve úgy néztek rá, mint anektálandó országra. Csupán az örök semleges Svájc, a brit szigetek, Írország és Ibéria állt a német terveken kívül. A dolgokon mit sem változta az a megjegyzésünk, hogy a vámunió kiterjesztett változata nem is az 1918-as év terméke volt, az már Bethmann-Hollweg 1914 szeptemberében rögzített hadicél-tervében is ott szerepel.

A gyarmatok sorsának taglalása – melyik gyarmatot melyik legyőzött hatalomtól veszik el – pedig már végképp szétfeszítené a jelen tanulmány rendelkezésére álló kereteket. De e nélkül is látható a világuralomra törekvés minden jele. S nem nehéz megtalálni a kapcsolatot az 1933 utáni Németország politikai törekvéseivel: minden program, ami ezen ominózus év után megvalósult, készen állt, csak elő kellett venni a régi emlékiratokat és hadicél-feljegyzéseket. Az egyesült Európa, mint egységes gazdasági tér képe a nemzetiszocialista állam minden lépésében pontosan felismerhető. Csupán az eszközök voltak brutálisak olyannyira, hogy a nemzetiszocialista állam az egész világ ellenszenvével találta magát szembe. Más utakat kellett keresni és szerényebb, bár még mindig nagyra vágyó célokat kitzúzni.

(*A zónapolitikától az emberi tényezők mozgósításáig*) A háború végén a német gazdaság romokban hevert. A helyzet annyira reménytelennek látszott, hogy a szövetségesek az első időkben tanácsalankok is voltak: hogyan lehetne a gazdaságot újraindítani? A potsdami béketárgyalások jegyzőkönyve nagyon szűkszavú ebben a tekintetben, ami nem kis tanácsalanságra utal.⁶⁵ Az az alapvető szándék nyilvánult meg benne, hogy megakadályozza a német hadiipar újraéledését. Ennek megfelelően a decentralizálást írta elő, s hogy

a szindikátusok, trösztök, nagy ipari és pénzügyi szövetségek, amelyek legalábbis névleg túléltek a háborús katasztrófát, újra összefonódhassanak. A zónákra osztott Németország még nagyobb válságba süllyedt, a gazdaság nem működött. S az utóbbi készítette megfontolásra s Szövetséges Ellenőrző Bizottságot: nem akartak ugyanabba a hibába esni, mint a franciák az I. világháború után, akik kíméletlen jóvátételi követeléseikkel az egész német nemzetet maguk ellen lázították. A jólét emelése ebből az okból is hatalmi érdekeikkel egyezett, nem is beszélve arról, hogy egy gazdaságilag rendbe hozott Nyugat-Németország a jóvátételeket is jobban tudta fizetni.

A franciák, angolok és amerikaiak által megszállt nyugati országrész (először Trizone, majd Bizone, 1949-től Német Szövetségi Köztársaság) szanalásával először saját belső politikájukat törekedtek erősíteni, aztán amikor elindult a hidegháború, akkor már a nagy világstratégia összefüggésiben kellett elhelyezniük a német kérdést. 1948-ban ez a szünetben lévő bipoláris világstratégia tette szükségessé a valutareform bevezetését, a nyugatnémet márka kibocsátását. A keleti zónával (ugyancsak 1949-el kezdődően az NDK-val) konkurálniuk kellett, hogy a Szovjetunióra ezen a „fronton” is csapást mérjenek. A kísérlet fényesen sikerült. A Marshall-terv alapjain megvalósított, a Konrad Adenauer⁶⁶ és Ludwig Erhard⁶⁷ nevével összekapcsolódott, s szociális piacgazdaságnak nevezett modell bevezetése nyomán az NSZK-ban soha nem látott fellendülés következett be.

A terv keynesiánus elméleti alapokon a növekedésből indult ki, s a fogyasztás drasztikus emelésével kívánta elérni a gazdaság fejlődését, amiből a társadalmi jólét következett. Szó sem lehetett benne akár az I. világháború alatti expanzióról, akár annak nemzetiszocialista változatáról. Kizárólag Németország nyugati részére korlátozódott. (Bár tudott dolog, hogy a Marshall-segélyt az Egyesült Államok kormánya a kelet-európai országokra is ki akarta terjeszteni, amit Sztálin nem fogadott el.) A magánfogyasztás 1950 és 1962 között 62 milliárd márkáról 172 milliárd márkára nőtt.⁶⁸ A bruttó társadalmi termék 269,9 milliárd márkáról 579,5 milliárd márkára.⁶⁹ Adócsökkentés, termelésbővítés, munkahelyteremtés képezte az erhardi politika alapszókincsét. Erőltetetten, kormányzati eszközökkel, de ugyanakkor a kapitalista versenyelmélet tiszteletben tartásával vitték sikerre a munkahelyek számának rohamos gyarapítását. Azon közgazdasági evidencia alapján, hogy magánfogyasztás, ezáltal gazdaságbővülés kizárólag a tömeges vásárlóerő növelésével érhető el, a Wirtschaftswunder alfája és ómegája lett.

Erhard társadalompolitikai elképzelése abból a szinten logikus felismerésből táplálkozott, hogy a német társadalom mentálisan képes a szolidaritásra. Már a kezdet kezdetén, amikor elfogadta a gazdasági miniszteri posztot, az 1948-as recklingeni CDU-konferencián kifejtette, hogy visszautasítja a jövedelmi tagozódásra épített hagyományos közgazdasági elképzelések újraeledését. A szegények jólétének megvalósítását tűzte ki az etika és a morál alapjain.⁷⁰ Joseph Schumpeter, a neves osztrák közgazdász „omnibus”-, tehát „mindenkinek”-koncepcióját⁷¹ szem előtt tartva a vásárlóerő növelését az egész német társadalomra ki kívánta terjeszteni. A német társadalmi struktúra az évtizedek során úgy alakult ki, hogy egy vékony elit kénye-kedve szerint elégíthette ki a szükségleteit, míg a döntő többséget képező alsóbb rétegek a megcsontosodott társadalmi tradíciók miatt nem rendelkeztek a szükséges vásárlóerővel.⁷² A 60-as évektől viszont ez az igénykielégítés „omnibus”, tehát mindenki számára magától értetődővé vált. (Félénken jegyezzük meg, hogy német szociológiai felmérések szerint a hatalmi pozíciók, valamint a hivatali, közigazgatási státusok betöltése még a 60-as években is főleg a császári és a weimari idők polgári elemeiből, valamint az úgynevezett „Nachwuchsbürgertum”-ból, az újpolgárság soraiból történt.⁷³ Még félénkebben jegyezzük meg, hogy ez a képlet sok elemében még ma is érvényes.)

A német társadalom minden rétegében valóban alkalmas is volt erre a szolidaritásra. Természetes, hogy az omnibus-politikát a korábbi szegényebb rétegek jótéteményként fogadták el, ők voltak az abszolút kedvezményezettek, de a középrétegek sem emeltek vétót ellene. A legnagyobb áldozatot azonban a felső középréteg és főleg legfelsőbb réteg, az ipar- és pénzmágnások hozták. Szerényen nyertek az adócsökkentésen és sokat veszítettek az extraprofiton, mivel a potenciálisan realizálható tiszta nyereség tetemes része a fogyasztás és a szociálpolitika, az állami juttatások süllyesztőiben landolt. Lázadás mégsem következett be, sőt az Adenauer-kormány és közöttük egyfajta sajátos sorsközösség jött létre. Az ok a gazdasági törvényszerűségek körein kívül, az emberi tényező, a tágabb értelemben vett kultúra berkeiben keresendő.

A 12 évig tartó hitleri diktatúra alatt egy percig sem szűnt meg a kapitalista gazdasági rendszer. Ha lehet egyáltalán előnyről beszélni, akkor ez a folytonosság nemzetiszocialista politikának vitathatatlan előnye volt a sztálini diktatúrával szemben. Még ha abszolút állami kommandó alatt is, de működött a bankrendszer, a piacgazdaság, fennálltak a részben privatizáción alapuló termelési viszonyok. Igaz, hogy a német nagytőkés társadalmi réteg egésze – valamilyen mértékben mindenki – besározódott a háborús események forgatagában és a tömeggyilkosságokban, az újrakezdés azonban csak az ő közreműködésükkel volt elképzelhető. Ezt maguk az amerikaiak is jól tudták. De azzal is tisztában voltak, hogy e nélkül a réteg nélkül a számukra mindvégig legkritikusabb európai kérdés, a német kérdés nem oldható meg. Nem csak a pénzük, hanem főképp a társadalom többi részéhez fűződő sajátos viszonyuk miatt. Ezek az emberek a régi wilhelmiánus iskolai rendszerben nevelkedtek, hallatlan fegyelem és a végletekig szuggerált patrióta, valamint nacionalista és sovinszta szellemben. A három közül az amerikaiaknak az elsöre volt szükségük, hiszen tudták, bárkik is legyenek az ezen réteghez tartozók, a „Vaterland”, a szülőföld sorsa sosem lesz érdektelen számukra. A „Jólétet mindenkinek” erhardi elve abszolút értelemben végül is nem kívánt tőlük sokat: lemondtak extraprofitjuk egy részéről. De – s ez minden jóléti állam működésének előfeltétele – ez a profitvesztesség tőkésükhöz viszonyítva csak elenyésző töredék volt, s nem rengette meg tőkés vállalataik alapjait.

(Daltalan nemzet) A másik két ideológiailag gerjesztett ösztönt, a más népeket felülről kezelő sovinizmust és a romboló hatású nacionalizmust, amennyire tudták, elnyomták. Bevezették az „Entnazifizierung”-nak, azaz náciitalanításnak elnevezett kampányt. Ugyanezt tették az oroszok is a saját zónájukban, sokkal célirányosabb módszerekkel: a gyanús személyeket egyszerűen kivégezték. A humanitárius kultúrfölényt és a szabad világ liberális politikai értékeit hirdető Egyesült Államok ezt nem tehetette meg. A náciitalanítás így aztán nem érte utol a náci időkben kompromittálódott személyek teljes körét, s a felelősségre vonás sem lett olyan drákóian szigorú. A lakosságot öt csoportra osztották: háborús bűnösök (közülük sokat kivégeztek), bűnösök, kevésbé bűnösök, társutasok és büntelenek⁷⁴. A felelősségre vonás 1951 után alábbhagyott, s sokak véleménye szerint befejezetlen maradt, s még ma is szükség lenne rá.

A valóságban pont az ellenkezője az igaz. A kampány túl jól sikerült. A német társadalom mikroszkopikus része vall nyíltan fasiszta elveket, a többi retteg a gyanúsító feltételezésektől, s még a látszatát is igyekszik elkerülni annak, ami a múlt és a jelen közötti kontinuitásra utalna. A túlreagálásra mutató példák sora szinte végtelen. Amikor nevében is a nemzeti múltra utaló multinacionális nagybank két német munkatársa a büfében egymás között is angolul beszél, a festői dél-hesszeni városka előljárósága mecsetet épít, holott a környéken sem lehet egy tucat török, afgán, vagy iraki bevándorlót összeszámolni. A kormányközeli német alapítvány vezető munkatársa megtagadja a kulturális támogatást a

magyarországi német alapítvány vezető munkatársától, mondván, hogy nem akar „felesleges bonyodalmakat”. Holott csupán néhány csizma és főkötő megvásárlásáról lenne szó egy részben bukovinai székelyekből álló „sváb” táncsoport számára. „Daltalan nemzet”. A hetvenes évek egyik gyermektáborában a nemzetek énekelnek. Mindenki a magáét. Van csoport, amelyik belekésedik, alig akarják abbahagyni. Aztán jönnek az NDK-sok. Kínos hallgatás: nehogy valakiben valamelyik népdal kínos asszociációkat keltsen.

A náciátalanítást politikai okokból nem fejezték be, de az elnemzettelenítés, ami az egyik legnemesebb érzés, a patrióta öntudatot öli ki, ki tudja, mikor fog befejeződni? Vagy csupán érzéki csalódás az egész német közgondolkodás? A negyvenes években a német humanista hagyományok az egész országban szüneteltek. 1946-tól kezdődően – a háborús időszak hiperkritikájaként – a német kultúra túlélői, akik ugyancsak a wilhelmianus korban, vagy a weimari köztársaság idején jártak iskolába, visszatértek a kályhához. Elég, ha Thomas Mann, Heinrich Böll, vagy Günther Grass nevét említjük, akik ugyanott folytatták, ahol abbahagyták, vagy az által lettek nagy írók, hogy a háború alatt nem látták meg a lényegét, a háború után viszont képesek voltak a múlt teljes átértékelésére. A Gruppe47 írócsoportosulás a világ szemében a német nép lelkiismeretének feltámadása lett. A hitelességük kétségbevonhatatlan. De mi legyen a többivel? Milyen hatást tudtak elérni a fejekben? Lehet, hogy az ötvenes évek kampányainak a terjeszkedési vágyat csupán a freudi küszöb alá sikerült lenyomni?

(Mi lett a föderalizmussal?) Az Európai Újjáépítési Program keretében összesen 14 milliárd (mai értékében 600 milliárd) dollárt juttattak a nem szovjet kötődésű európai országoknak, ebből az NSZK mindössze 1,4 milliárdot kapott. Franciaország és Nagy-Britannia majdnem a dupláját. De náluk mégsem következett be olyan elsöprő gazdasági fejlődés, mint Németország nyugati részén. Miért? A fentiekben említett szolidaritás a nemzet egyes rétegei között csupán egy magyarázat a sok közül. A sorrendben második lényeges ok az lett, hogy az élet normalizálódásával megint csak a németek lettek a legjobbak majdnem minden területen. Nemcsak az olyan „szervezett véletlen balesetekre” gondolunk, mint az NSZK labdarúgó-válogatottjának 1954-es berni győzelme a magyar válogatott felett⁷⁵, hanem a gyártástechnológiai, kutatási, kereskedelmi stb. területeken megmutatkozó nagyon magas minőségi fölényre. Valami hasonló történt megint, mint az 1890-es évek kezdetét megelőzően: még a megfelezett Németország reális tőkés gazdasági rendszerben megmaradt része is képessé vált arra, hogy vezető gazdasági nagyhatalom legyen. Ez pedig – ha egyáltalán lehet hinni ennek a tudományágnak a kompetenciájában – nemzetkarakterológiai kérdés.

S történt még valami, ami már szoros összefüggésben áll napjaink dilemmáival. Az Európai Unió első szervezeti-adminisztrációs formáinak megjelenése. Szándékosan nem mondjuk azt, hogy keletkezése, mert maga a páneurópai gondolat ősrégi, sokak szerint Nagy Károly 9. századi birodalmáig nyúlik vissza.⁷⁶ Nem kisebb történelmi személyiségek működtek benne közre, mint Dante, Pogyebrád György cseh király, William Penn, Voltaire, Rousseau, Immanuel Kant, Saint Simon, Victor Hugo, Aristide Briande. Az európai egység létrehozása nagyon nagy szellemi teljesítmény, amely a legjobb európai hagyományok szintézisét jelenti. Azonos a tágabb értelemben vett európai kultúrával. A legtöbb elemét nem Brüsszelben találták ki napjainkban, hanem azok már készen voltak nemcsak 1945-ben, amikor a háború véget ért, hanem annál sokkal régebben. Ki gondolná manapság, hogy Hunyadi Mátyás vetélytársa, Pogyebrád György tervezetében – embriónális formában – ott szerepelnek már olyan megoldások, amelyek aztán az 1970-es években valósultak meg: az országközösség vezető szervét Pogyebrád „konzisztóriumnak” nevezte, amely elsősorban a válságkezelés (!) ügyeit intézte. Első székhelye Basel

lett volna. Basel után jött volna egy francia, aztán egy itáliai, németalföldi, csehországi, magyarországi stb. város, mint központ, rotációszerűen. A központból szervezték volna meg (megbízható és tekintélyes emberek) a rendcsinálást, amennyiben egyik-másik európai tagország megbontotta volna az európai békét. A konzisztóriumnak teljhatalma lett volna katonai eszközök alkalmazására is. Ma úgy mondanánk „gyorsreagálású hadtestek” bevetésével. S ami mindebből következett, közös költségvetés a tagországok hozzájárulásaiból. Közös szimbólumok, zászlók, szövetségi pecsét. Egységes külpolitika a – ma úgy mondanánk – „harmadik országokkal” szemben. Csupa „volna”, amiből még sokáig nem lehetett kijelentő mód.

Nem szabad elsiklani a nyilvánvaló tény fölött, hogy Pogyebrádnál is, és a 20. századi elképzelésekben is előtérben állt a föderalizmus, a tagországok egyenlőségének a gondolata. A legnagyobb gondolkodót, akinek a munkásságából a modern értelemben vett páneurópai szervezeti struktúra eredt, és részleteiben is konkretizálódott, Richard Coudenhove-Kalerginek⁷⁷ hívták. Nemzeti identitással nem rendelkezett. Felmenői között ott találjuk vagy egy fél tucat európai nemzet tagját, az apja Ausztriában született, diplomataként működött a Föld több országában, anyja japán hercegnő. Vervonalai révén is született föderalista. A cél, amit kitűzött, nem számított újnak: olyan európai közösség létrehozása, mely politikai és gazdasági érdekközösségként megakadályozhatja egy újabb világháború kibrobbanását.

A másik nagy jelentőségű személyiség a francia miniszterelnök, Robert Schuman volt, aki az Európa Tanácsot létrehozta. Luxemburgi születésű, kettős, azaz német-francia identitású kereszténydemokrata politikus. A francia nyelvet csak az iskolában tanulta meg, aztán német egyetemeken tanult. Szintén ideális föderalistának tekintendő. A Schuman-tervet külügyminisztériumi nyilatkozat formájában 1950. május 9-én hozták nyilvánosságra.⁷⁸ A francia kormány elfogadta a Schuman-nyilatkozatot, amely felkérte a németeket és minden más európai országot, hogy a szén- és acélipari termelésüket együttesen és demokratikusan Európa első nemzetek feletti közösségében végezzék.⁷⁹ Megalakult az Európai Szén- és Acélközösség, s belőle nőtt ki a mai Európai Unió.⁸⁰

Nemzetek feletti demokratikus intézmény, föderalizmus. Két gyönyörű, eredeti gondolat, amely valamikor az 1990-es évek közepén megváltozott. Hogyan és miért? Ha alaposan megvizsgáljuk az ősdokumentumok szövegét, Schuman tervében nagyon markánsan jelenik meg, és Kalerginél is szembetűnő az, hogy a gazdasági együttműködést helyezik előtérbe. A Schuman-terv a két nagy ipari ország, Franciaország és Németország centrumait, a Ruhr-vidéket és a francia acélgyártó övezeteket próbálta funkcionális egységbe hozni, mondván, hogy ezek érdekellentétei okozták mindkét világháború kitörését. A Szén- és Acélközösség lényege a két ország nehéziparának fúziójában rejtett, s mint ideologikus elem, ott állt a háttérben a két nép évszázadok óta tartó ellenségeskedésének megszüntetése, a nagy történelmi kibékülés a gallok és a germánok között. Mindenki üdvözölte a lebilincselő gondolatot, de az amerikai megszállóknak felelt meg legjobban. A kiengesztelődésben és az ipari fúzióban valóban ott a legfontosabb amerikai érdek, az európai béke hosszan tartó biztosítása. Támogatták, sőt kikényszerítették Schuman és Jean Monnet elképzeléseinek megvalósítását. Mind az amerikaiak, mind Schuman készséges partnerre találtak Konrad Adenauerben, aki messze állt attól, hogy hegemonisztikus terveket kovácsoljon az európai kontinens uralmára vonatkozóan. Azt azonban meglátta, vagy megsejtette, hogy a Schuman-tervben Németország felemelésének egyik lehetséges eszköze van jelen. A két államférfi barátsága biztosítékot, személyi garanciát jelentett a föderatív és demokratikus elvek sikerére.

(Globalizáció és német hegemonia) De mikor és hogyan változott meg az eredeti elv? A válasz nem a páneurópai gondolat szerves továbbfejlődésében található, hanem egy idegen jelenség színre lépésében a gazdaság területén. Ez volt az 1990-es évek közepén a *globalizmus*. Amely már nem a föderalizmusban és főleg nem a demokráciában, hanem a versenyben és a profitmaximalizálásban jutott érvényre. 1990 előtt a globalizáció mást jelentett, mint manapság. Eleinte a világgazdaság szóhasználatában csupán a pénzpiacok globális, azaz világméretű integrációját értették alatta. Ismert dolog a közgazdaságban, hogy a pénzeszközök olyan nagyméretű koncentrációjából, amely egész világrészeket, vagy magát a világot átfogja, egyenesen következik annak expanzivitása. Nemcsak földrajzi, hanem funkcionális értelemben is. A pénz – amelyről köztudott, hogy mindenütt jelen van, és mindenhez köze van – kiterjesztette uralmát a gazdaság, politika és a társadalmi élet minden szegmensére. A 90-es évek közepétől globalizáción már mindent értenek, a nehézipart, a fáfeldolgozást, a szórakoztató elektronikai eszközök kereskedelmét, az európai labdarúgó bajnokságokat, vagy éppenséggel a banán görbületének egységesített paramétereit. Ebben a struktúrában az Európai Uniónak is szükségszerűen globalizálnak kellett lennie, ahol vannak erős első osztályú, gyengébb másodosztályú és gyenge harmadosztályú államok.

Mi köze van a hármas tagolású multinacionális Európának a német hegemonia újjászületéséhez? Első látszatra nem sok, hiszen a befektetett tőke megtérülésére látszólag mindenkinek egyforma esélye van. Történt azonban az 1970-es években egy az Adenauer-Erhard féle jóléti modell sorsára nézve lesújtó változás. A modell válságba került. Tudvalévő, hogy a sikeres jóléti modell az igen magas nemzeti össztermék mellett működőképes. A hetvenes években a jóléti állam válságával megjelent egy új jelenség, a posztindusztriális társadalom és a posztmodern fogalma, amely egymást kiegészítő jelenségeket jelentett a gazdaságban, a politikában, a kultúrában, egyszóval mindenütt.⁸¹ Ebben a szisztémában kevesebb jutott a német társadalom megszokott életszínvonalának fenntartására, a GDP kisebb részét lehetett csak a jóléti kiadásokra fordítani, s ez azzal fenyegetett, hogy feszültségeket idéz elő az azóta már kevésbé toleráns, az egymás iránt már kevesebb szolidaritást mutató német társadalmi csoportok között. Jól jött a globalizáció, az áruk, a munkaerő és a tőkeeszközök szabad áramlása. De még jobban jött az 1990-es nagy rendszerváltási hullám a szovjet blokkban. A transzformációs országok, köztük Magyarország a globalizáló és a kevésbé globalizáló német cégek vadászterülete lett. Olcsón lehetett cégvagyonokhoz jutni, nagy korrupció dúlt a magánosítások körül. A piacok megnyitlak, a profit megtízszereződött, a hidegháború után is rendkívül magas védelmi költségek a töredékkre csökkentek, a demokrácia látszatának fenntartása mellett a nyugati kormányok – főleg a német – rendszeresen megmondták az új demokratikus keleti kormányoknak, hogy mit kell csinálniuk. Minden tekintetben szabad lett a pálya.

S miközben sikerült a német-francia tengelynek még inkább domináns helyzetbe kerülni, a globalizált gazdaság rátelepedett a politikai struktúrára, a teljes brüsszeli, strasbourgi, luxemburgi adminisztrációra, és felülírta azt. Az Unió jelenleg egy közepesen szervezett multinacionális óriásvállalat üzemgazdasági elvei szerint működik. Van a német nyelvben egy a gyengébb országokra nézve nagyon megalázó közgazdasági kifejezés, a „Billiglohnland”, amely szabad fordításban úgy hangzik, hogy „alacsony bérfekvésű ország”. Ahol a bérek felét és harmadát sem teszik ki az anyaországiakénak. Nem áll túlzottan összhangban a keresztény Európa morális és teológiai alapelveivel, de mindenki tisztában van vele, hogy mivel a béren való takarékoskodás minden extraprofit alapja, ezért a harmadosztályú országok harmadosztályú kategóriában tartása globalizációs érdek. Az olcsó bérű keleti és déli országokban megtermelt vagyont a német cégek kivitelték, járulékaikkal segítve fenntartani az időközben bár posztindusztriálissá vált, de azért

mégiscsak jóléti német rendszert. Mindamellett – legalábbis papíron – juttatott az Unió bizonyos anyagi eszközöket a (Paul Rohrbach elnevezését használva) peremállamoknak is, amit azonban azok a magas önrész és az utófinanszírozás miatt csak nagyon korlátozottan tudtak és tudnak igénybe venni. Ezzel a pénzügyi trükkel meg is valósult a centrum hegemoniája a peremmel szemben. Az Unió funkciózavarai elsősorban ebből a zsákutcás fejlődésből adódnak. Egy másik zsákutca, hogy az Unió megvalósított egy Európán belüli globalizációt, amely ugyanakkor része egy világméretű globalizációnak, s a kettő közötti feszültségeket nagyon nehezen tudja kezelni.

Mi köze mindennek a német hegemonia majd 150 éves történetéhez? Mindenekelőtt az, hogy ez a „neohegemonia” anyagi bázisa a fejlett nyugati államokban a jóléti rendszer továbbélésének. Német viláгурalmi törekvésekről a fogalom wilhelmiánus értelmében természetesen ma már szó sem lehet. A módszereknek finomodniuk kellett. Két nagyon erős vetélytárs jelent meg a világban, az Egyesület Államok és Kína. Az Unió ennek fényében akár önvédelmi szervezetnek is tekinthető. Kizárt dolog, hogy szándékukban állt volna ez a taktika, de Adenauer és Schuman az 1950-es évek elején meglátta, vagy inkább megsejtette a távoli jövőt a két ország fúziójában. Elég volt csupán azt belátni, hogy az erőkoncentráció, a szinergia, az uralom lényeges feltétele, a széthúzás és az ellenségeskedés ezzel homlokegyenest ellenkező hatását. Ha az egész világot nem is, de legalább a kontinens egy részét uralni lehet általa, meg lehet határozni a változások irányát. A két államférfi, akarva vagy nem akarva, de elültette a későbbi torz európai uniós politika magjait: a gazdaságilag erős francia–német tengely uralja a gazdasági problémákkal küzdő peremállamokat.

(Összegzés. A három feltétel) A történelmi körülmények ma teljesen mások, a világ szinte semmiben sem azonos az 1914 és 1918 közöttivel, de az alapképlet nem sokat módosult. A német geopolitika elméletalkotóinak, elsősorban Friedrich Ratzelnek a tézisei átmentek a gyakorlatba: a világban olyan helyzet alakult ki, amelyben a szárnyhelyzetben lévő államok, a tengeren túli Amerika és a Kelet között keletkezett egy Európa, amely ideig-óráig elbotorkál még valahogy, de ennek három feltétele van: ne bomoljon meg a német–francia gazdasági egység, a németek maradjanak továbbra is jónak, ugyanolyanak, amilyenek a 19. század vége óta mindig is voltak, s – talán meglepő észrevétel – hogy ne roppanjon össze a lengyel gazdaság. Az utóbbi feltétel neuralgikus pontja volt mindig is a német politikának. Az esetleges lengyel gazdasági csőd ugyanis – az évszázados gazdasági kőtödések miatt – dominóelven alapuló válságsorozatot képes előidézni a Baltikumban, ami Skandináviára is kiterjedhet. S mindenekelőtt – önmérséklet. Bár tisztában vagyunk vele, hogy az önmegtartoztatás és a méltányosság nem politikai kategória.

S mivel nem az, felmerül a kérdés, hogy miután Lengyelország és a Baltikum is, mellettük pedig a már csődben lévő dél-európai országok egyértelműen peremállamoknak tekinthetők, mennyiben érdeke egy német–francia vezetésű Uniónak ezek felfejlesztése? A bérek lent tartása, a felvevőpiaci státusz megtartása, s az ezekben az államokban megtermelt extraprofit kimenekítése miatt egyáltalán nem érdeke. Az pedig, hogy a nemzetek egyenlőségének elve, s a föderalizmus az alapidokumentumokban ott szerepelnek, senkit sem érdekel. Az Unió reformjára mindezek tudatában égetően szükség lenne. Ennek az alapvető reformnak a részletei nyilvánvalóan nem taglalhatók egy ilyen, csak a körvonalakat vázoló tanulmány keretei között, s ugyanakkor túl is mutat a történész kompetenciáján, de két dolgot mindenképpen ajánlatosnak tartunk: meg kell szüntetni a gazdaságilag túl erős államok dominanciáját a többi felett, s vissza kell állítani az Unió eredeti politikai szövetség jellegét.

JEGYZETEK

- 1 Az államokon kívül négy „szabad város”, Frankfurt am Main, Lübeck, Bréma és Hamburg is tagja lett a szövetségnek. Anakronisztikus módon a nem német nyelvű Dánia is tagja lett a Bundnak, hiszen Holstein révén volt német tartománya.
- 2 Németalföld, Luxemburg.
- 3 A kérdéstről alapmű: Diószegi István: Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Felsőoktatási tankönyv. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998.
- 4 Rimpler, H.: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Geschichte 1804–1914. Hrsg.: Wolfram, H. Verlag Carl Ueberreiter, Wien, 1997, 15. o.
- 5 Németh, I.: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L’Harmattan Kiadó, Budapest, 9. o.
- 6 Kaplan, Morton A. (1921–): amerikai külpolitika szakértő, professor emeritus a Chicagói Egyetemen, iskolateremtő jelentősége van a külpolitikai rendszeranalízis területén.
- 7 Morton Kaplan’s Rules of the Balance of Power. In: Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 18. o.
- 8 Bruck, Karl Ludwig von báró (1798–1860): osztrák politikus, közgazdász. 1848-ban tagja a Frankfurter Parlamentnek, 1855-től osztrák pénzügyminiszter.
- 9 Németh, I.: i. m. 42. o.
- 10 Uo.
- 11 Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. História Könyvtár, Budapest, 1994, 107. o.
- 12 Németh, I.: i. m. 42. o.
- 13 Ratzel, Friedrich: Politikai földrajz. In: Geopolitikai szöveggyűjtemény. Szerk.: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 181. o.
- 14 List, Friedrich (1789–1846): német közgazdász, gazdaságpolitikus, vállalkozó, egyetemi tanár.
- 15 Frantz, Constantín (1817–18919): szász származású filozófus, matematikus, politikus, diplomata. Ellenezte a Poroszország vezetésével megvalósuló német egységet. Lengyelország mint ütközőállam (Pufferstaat) elmélet egyik megalkotója. Antiszemitizmusa révén a Harmadik Birodalom politikájának egyik előfutára.
- 16 A lengyel társadalom döntő része megértette, a csehek és a délszlávok nagy része nem. A pánszlávizmus természetéről lásd: Gecese Géza: Pánszlávizmus az orosz politikában. In: História, XXIV. évfolyam (2002) 3. szám. 12–15. o.
- 17 Németh I.: i. m. 64. o.
- 18 Lagarde, Paul de (1827–1891): német teológus, orientalista. Eredeti nevén Paul Bötticher. A porosz alsóház konzervatív képviselőjeként szélsőséges antiszemita megnyilvánulásaival és műveivel Alfred Rosenberg elméletének egyik előfutára lett.
- 19 Lagarde terve Magyarországot is érintette. List nagytér-elmélete alapján a vámunió révén a terjeszkedés irányát a Balkán felé jelölték meg. Lásd: Gulyás László: Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés vetületi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2012, 185. o.
- 20 Dülffer, Jost: Deutschland als Kaiserreich (1871–1918). In: Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Wiedervereinigung. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1991, 512. o.
- 21 Dülffer, J.: i. m. 513. o.
- 22 Ostmarkverein. : Fischer, Fritz: Der Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.
- 23 Lásd: Glück, Helmut: Die preußisch-polnische Sprachenpolitik. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1979.; Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L’Harmattan Kiadó, 2007, 497–523. o.
- 24 Németh I.: i. m. 90. o.; Alldeutsche Blätter, 1894. január 1.; Tokody Gyula: Ausztria–Magyarország és a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világalpítási terveiben (1890–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 40. o.
- 25 „Die Notwendigkeit und Möglichkeit, als Ziel des Krieges neues Siedlungsland im Anschluß an die Grenzen Deutschlands zu schaffen”. Deutsches Bundesarchiv, Berlin. Reichskanzlei, Krieg 15. Vorschläge zu Friedensverhandlungen. Band 2. Nr. 2442/11. Bl. 171–189. In: Geiß, I.: i. m. 78. o.
- 26 Friedrich Wilhelm Ludwig von Schwerin (1862–1925): porosz hivatalnok, Köslin, majd Frankfurt an der Oder Kerület kormányzója.
- 27 A cári birodalommal kötendő győztes, úgynevezett „kemény béke” egyik rendelkezése lett volna, hogy az orosz állam ki-, pontosabban „hazatelepít” a volgai németiséget több más szigetnémetiséggel egyetemben.
- 28 Fischer, Fritz (1908–1999): német történész. Az I. világháborúról, a német világalpítási törekvésekről írt monumentális munkájával nagy vitákat váltott ki, megosztva mind a szakemberek táborát, mind a társadalmat.
- 29 Fischer, F.: i. m. 188. o.

- 30 Sering, Max von (1857–1939): német közigazdász. A német kormány megbízásából részt vett a keleti területek kolonizálásában. Friedrich Schwerinnel együtt megalapították a „Társaság a Belső Kolonizáció Fejlesztésére” elnevezésű szervezetet
- 31 Németh I.: i. m. 90. o.
- 32 Bethmann-Hollweg, Theobald von (1856–1921): német politikus, a Második Birodalom 5. kancellárja. Mérsékelt liberális politikájával 1917-ben ellentétbe került a hadvezetőséggel és a konzervatívokkal, e miatt lemondásra kényszerült.
- 33 Michaelis, Georg (1857–1936): német politikus, a vilmosi Németország 6. kancellárja. Rövid hivatali ideje alatt a hadsereg érdekeit képviselte a politikában.
- 34 Hertling, Georg von (1843–1919): bajor keresztény konzervatív politikus, egyetemi tanár. Michaelis utóda a kancellári poszton. Elődjéhez hasonlóan a hadsereg akaratár képviselte a politikában.
- 35 Geiss, Immanuel (1931–2012): német történész, egyetemi tanár. Fritz Fischer hamburgi doktorkolájában készítette el a német határsáv programról szóló munkáját. Grandiózus életművet hagyott hátra az I. világháború történetének kutatásában.
- 36 Németh I.: i. m. 189. o.
- 37 Rohrbach, Paul (1869–1956): kurlandi származású német politikus, publicista, evangélikus teológus, gyarmati tisztviselő. Különösen az I. világháború idején volt nagy hatással a német kül- és gyarmatpolitikára.
- 38 A peremállamokról lásd Rohrbach főművét: *Der deutsche Gedanke in der Welt*. Düsseldorf/Leipzig, é. n. (1912), 1914.
- 39 Roos, Hans: *Geschichte der polnischen Nation 1918–1978*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1975. 21. o.
- 40 Burián István rajeci gróf (1851–1922): magyar politikus, diplomata, 1903-ban közös pénzügyminiszter, 1915 és 1918 között két alkalommal a Monarchia közös külügyminisztere. Tisza barátja, a magyar politikai érdekek képviselője a Ballhausplatzon.
- 41 Szokolay Katalin: *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 48. o.
- 42 *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 290. o.
- 43 Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006, 60. o.
- 44 Anagyipari szervezet, a Centralverband Deutscher Industrieller; a könnyűipar és a vegyipar képviselő, a Bund der Industriellen; a kereskedők érdek-
- védelmi szervezete, a Hansa-Bund; a nagybirtokosokat tömörítő Bund der Landwirte; a parasztságot magába foglaló Deutscher Bauernbund; a Reichsdeutscher Mittelstandsverband, s a Christlicher Deutscher Bauernverein.
- 45 Németh I.: i. m. 194. o.
- 46 Delbrück, Clemens Gottlieb Ernst von (1856–1921): porosz politikus. 1902-ben Danzig főpolgármestere, 1905-ben kereskedelmi miniszter, 1909-től porosz belügyi államtitkár, államminiszter, 1914–1916 között a Porosz Államminisztérium alalnöke.
- 47 *Deutsches Bundesarchiv*, Berlin. Reichskanzlei Nr. 2476. Bl. 56-57. Idézi: Geiss, Immanuel: *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg*. Matthiesen Verlag. Lübeck und Hamburg, 1960. 25. o. [A levéltári állományok 1990 előtti rendszer szerintiék – T. Z.]
- 48 *Lengyel Királyság: az 1815-ös Bécsi Kongresszus óta a varsói, vagy orosz Lengyelország egyik elnevezése*.
- 49 *Militär-Generalgouvernement Warschau*. Vezetője egy porosz tábornok, Hartmut von Beseler vezérezredes lett.
- 50 *Andrian-Werburg, Leopold Freiherr von (1875–1951): sokoldalú tehetséggel megáldott diplomata*. Az *Osztrák Életrajzi Lexikon* szerint irodalmi műveket is írt, köztük költeményeket, 1918-ban pedig a Hoftheatert is vezette, jó barátságban állt Hermann Bahrral, Hofmannsthallal és Arthur Schnitzlerrel.
- 51 *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839-1868, 1873-1918. Liasse XLVII 1c. K. 496. *Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland*.
- 52 Riezler, Kurt (1882–1955): filozófus, diplomata, az I. világháború alatt Bethmann-Hollweg kancellár tanácsadója.
- 53 Riezler, Kurt: *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vandenhoeck Rupprecht in Göttingen, 1972. A Német Nagyvezérkar először Koblenzben, majd szeptember 30-tól Luxemburgban, azt követően 1918 novemberéig még nagyon sok helyen működött. A Nagyvezérkar nagyon komoly döntésekre létrehozott szervvé vált a háború folyamán. A testület lényegében Németország „nagy kormányának” is felfogható, hiszen a császáron és a birodalmi kancelláron kívül az OLH (Legfelsőbb Hadvezetés), az Admiralitás Törzsének főnökével a teljes flottavezetés, a külügyi államtitkár stb. is részt vettek benne. 196. o.
- 54 Riezler, K.: i. m. 198–199. o.
- 55 Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 298. o.
- 56 Lichnowsky, Karl Max herceg (1960–1928):

- sziléziai születésű porosz politikus és diplomata. A porosz alsóház tagja, majd bécsi és később londoni nagykövet. Az 1914-es júliusi válság alatt a háború elkerülésének céljából figyelmeztette a német kormányt Nagy-Britannia esetleges beavatkozási szándékára.
- 57 Lemke, Heinz: *Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution)*. Hermann Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz, 1977. 60. o.
- 58 Czernin, Ottokar von und zu Chudenitz (1872–1932): cseh arisztokrata, politikus, diplomata, 1917-ben és 1918-ban közös külügyminiszter.
- 59 Ugron István ábránfalvi (1862–1948): Primor székely családban született Erdélyben. A bécsi Keleti Akadémia elvégzése után több európai fővárosban szolgált konzulként, majd a háború alatt a külügyminisztérium lengyel referense lett. Andrian utódként 1916-tól Varsóban a Német Katonai Főkormányzósághoz akkreditálva szolgált követi minőségben.
- 60 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Krieg 11/o. Liasse. K. 928. *Verhandlungen über das polnische Problem Jan.-Nov. 1916.*
- 61 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Krieg 11/o. Liasse. K. 928. *Verhandlungen über das polnische Problem Jan.-Nov. 1916.*
- 62 Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm (1865–1937): német gyalogsági tábornok, a német hadsereg első szállámostere, Hindenburg helyettese. 1919 után a nemzetiszocialistákhoz csatlakozott.
- 63 Naumann, Friedrich (1860–1919): német politikus, közigazdász, evangélikus teológus. Nagy hatású könyve, a *Mitteleuropa*, 1915-ben az egyik legtöbbet olvasott könyv volt Európában.
- 64 *Hohenlohe-Schillingfürst, Gottfried Prinz (1867–1932)*: osztrák történelmi mágnás család tagja, Chlodwig Hohenlohe-Schillingfürst német kancellár unokaöccse, vezérőrnagy, diplomata, 1914 és 1918 között berlini osztrák–magyar nagykövet.
- 65 Görtemaker, Manfred: *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck München, 1999. 120. o.
- 66 Adenauer, Konrad Hermann Josef (1876–1967): német kereszténydemokrata politikus, jogász, közigazdász. Két alkalommal is Köln főpolgármestere. 1933-ban nyugdíjazták, 1944-ben a Hitler elleni merénylet után bebörtönzik. A Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja (1949–1963).
- 67 Erhard, Ludwig Wilhelm (1897–1977): német közigazdász, politikus. Adenauer kormányá-
- ban gazdasági miniszter, 1963 és 1966 között kancellár.
- 68 Erhard, Ludwig: *Jólétet mindenkinek*. Konrad Adenauer Alapítvány, 1993, 9. o.
- 69 Uo.
- 70 Paqué, Karl-Heinz: *Marktwirtschaft und Sozialethik – einige einfache Überlegungen*. In: *Markt mit Moral. Das ethische Fundament der sozialen Marktwirtschaft*. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 1994, 26. o.
- 71 Görtemaker, M.: i. m. 179. o.
- 72 Erhard, L.: i. m. 7. o.
- 73 Görtemaker, M.: i. m. 178. o.
- 74 *Hauptschuldige (Kriegsverbrecher)*, Belastete (Aktivisten, Militaristen, Nutznießer), Minderbelastete, Mitläufer, Entlastete.
- 75 A nyugatnémet csapat meglepetésszerű 3:2-es győzelme a berni vb-döntőben már a kortársakban is felkeltette a doppinghasználat gyanúját. Az újabban napvilágot látott kutatások ezt a gyanút látszanak igazolni. A Lipcsei Egyetem kutatásait leíró tanulmány alapján (*Doping in Deutschland*) a német csapatot egy artevin nevű ajzószerezrel kezelték, amelyet a II. világháború alatt kísérleteztek ki katonai célokra. In: www.borsonline.hu/cikk.php?id=35052; www.derwesten.de › Sport. Letöltés: 2013-05-25.
- 76 Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 16. o. A fejlődéstörténetről lásd még: Tefner, Zoltán: *Entwicklung des paneuropäischen Gedankens*. Grundrisse einer Synthese. Egyetemi jegyzet. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 1996.
- 77 Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus Eijiro Graf (1894–1972): Tokióban született, édesapja osztrák–magyar diplomataként Japánban szolgált. Iskoláit Csehországban és a bécsi Theresianumban, majd a Bécsi Egyetemen végezte. A Paneuropa című folyóirat szerkesztője. 1933 után üldözték, külföldre távozott. 1950-ben Nagy Károly-díjat kapott.
- 78 A nyilatkozatot Paul Reuter, jogi tanácsadó készítette elő Bernard Clappier és Jean Monnet, az akkori francia miniszterelnök közreműködésével. In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 79 In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 80 Párizsi szerződés 1951-ben, a Római szerződés 1957-ben létrehozta a gazdasági közösséget és az Euratomot. In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 81 Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Bevezetés. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 384. o.